

ТЕМА № 4

ФІЛОСОФІЯ СВІДОМОСТІ

(2 години)

ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ:

1. Історико-філософські концепції свідомості.
2. Засади виникнення свідомості.
3. Співвідношення онтогенезу та філогенезу.
4. Свідомість, мислення та мова.
5. Свідомість та самосвідомість.
6. Форми суспільної свідомості: історичні засади диференціації суспільної свідомості на форми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Андрущенко В. П. Соціальна філософія : [курс лекцій ; 2-ге вид., випр. і доп.] / Андрущенко В. П. – К., 2002. – 321 с.
2. Бабичев В. Р. Основы философии : [учебное пособие] / Бабичев В. Р., Усова Т. Е. – Х., 2008. – 368 с.
3. Гуревич П. С. Основы философии : [учебное пособие] / Гуревич П. С. – М.: Гардарики, 2007. – 204 с.
4. Кремень В. Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: підручник / Кремень В. Г. – К., 2005. – 528 с.
5. Івакін О. А. Філософія: Навчальний посібник / Івакін О. А. – К., 2004. – 254 с.
6. Пертушенко В. Л. Філософія: навчальний посібник [2-ге вид., випр. і доп.] / Петрушенко В. Л. – К.: Каравела; Л., 2002. – 544 с.

1. Історико-філософські концепції свідомості.

Проблема свідомості одна з найскладніших і недостатньо досліджених проблем сучасної науки. По-перше, ця проблема багатогранна, різноаспектна. Її вивчають психіатрія, нейрофізіологія, психологія, біологія, логіка, релігія, філософія, антропологія, кібернетика і т.д. По-друге, свідомість – специфічний об'єкт пізнання, котрий не піддається безпосередньому експериментуванню: процес виникнення свідомості, її утворення, не фіксується ніякими приладами. Можна під мікроскопом розглядати будь-яку клітину мозку, але акти свідомості залишаються невловимими. По-третє, при дослідженні проблем свідомості забагато суб'єктивного в оцінці різних її аспектів.

Візьмемо для прикладу сучасну психіатрію, її критерії оцінки психічних аномалій, за якими фахівці відрізняють хворих людей від здорових. Такими критеріями є: прямолінійність, чудакуватість, в'ялість, загострене почуття справедливості, невдоволеність, прожерливість, брутальність, неохайність, роздратованість, образливість, вередливість, почуття неповноцінності, поява особливого інтересу до релігії та філософії.

Такі критерії надають психіатрам широкі можливості для зловживання, оскільки діагноз, котрий вони ставлять хворому, залежить від їх суб'єктивної оцінки і тлумачення.

Не випадково, психіатрія, маючи такі критерії оцінки психічного стану людини, в тоталітарній державі використовувалася як засіб придушення інакодумства, невдоволення людей існуючими порядками. Бо будь-кого, хто критикував владу, хто висловлював своє негативне ставлення до неї, можна було у будь-який час відправити у «психушку».

Що ми знаємо про свідомість з точки зору науки і філософії? Ми достовірно знаємо, що:

1. Свідомість – продукт людського мозку як високоорганізованого матеріального утворення;
2. Свідомість – вища форма відображення дійсності;

3. Свідомості передують більш прості форми відображення;
4. Свідомість не має свого змісту, котрий не був би взятий з об'єктивної дійсності; свідомість не може бути чим-небудь іншим, як усвідомленим буттям.
5. Свідомість детермінована біологічно, генетично;
6. Свідомість обумовлена соціально – детермінована суспільними відносинами.

Що ми не знаємо про свідомість людини, про її мозок як матеріальний носій свідомості? Ми не знаємо головного, - яка природа мозку, якого він походження – земного чи неземного; не знаємо того, як виникло життя на Землі і як виникла сама людина. Все це залишається таємницею. Є лише гіпотетичні уявлення.

Щодо мозку людини, як матеріального носія свідомості, то є версія, що він інопланетного походження (результат схрещування інопланетянина з істотою на Землі – гіпотеза сучасного німецького вченого Вайнбахера).

Директор Інституту по вивченню мозку Російської Академії наук академік Бехтерева з цього приводу говорить так: «Якщо мене запитаєте, кого походження людський мозок – земного чи космічного, то я відповім: не знаю».

У філософії є дві найбільш відомі концепції, котрі розглядають проблему свідомості. Перша з них прагне з'ясувати сутність, особливості, природу та походження явища. Друга – констатує те, що свідомість унікальний феномен, але залишає поза увагою з'ясування її сутності, природу та походження. Перша концепція – матеріалістична. Друга – феноменологічна, ідеалістична. Останній напрямок – феноменологічний – представляють такі філософи, як Гуссерль, Гегель.

У Гегеля феномен свідомості є проявом абсолютного духу, незалежного від людини. Саме розглядові цієї проблеми Гегель присвятив свою працю «Феноменологія духу».

Поняття «феноменологія» означає вчення про єдине у своєму роді, неповторне. Цим неповторним, на думку філософів цього напрямку, є феномен людської свідомості. Феномен (з грецької) – явище, єдине, унікальне, неповторне.

Під свідомістю феноменологія розуміє «чисту» свідомість, абстрактну, відірвану від людини, незалежну від неї. Нібито є свідомість сама по собі і є людина, яка цієї свідомості не має. Гуссерль вважав, наприклад, що свідомість саме є таким унікальним феноменом, незалежним від людини і її суспільного середовища. Філософія, на думку Гуссерля, може бути зрозумілою як «строга наука», лише тоді, коли вона своїм предметом має таку «чисту» свідомість. Однак при цьому поза увагою феноменології залишаються такі важливі питання, як: що таке свідомість, що вона відображає, яке її походження, генезис, біологічні та соціальні передумови тощо. Сучасними послідовниками Едмунда Гуссерля є Елізабет Штрекер, Макс Шеллер, Роман Інгарден та інші.

Близька до матеріалістичної концепції свідомості точка зору відомого французького філософа, вченого і богослова Тейяра де Шардена (1881 – 1955). Феноменологія останнього виходить з того, що людина, її свідомість, к феномени, є складовими частинами еволюційного розвитку, вони виникають природним шляхом. Філософ відкидав старозавітний міф про створіння Богом першолюдини – родоначальника всього людства. Весь світ, на думку Тейяра де Шардена, це еволюційна система; еволюція – це не часткова гіпотеза, а «основна умова, котрій повинні віднині підпорядковуватися всі теорії, гіпотези, системи».

Сама матерія є «матрицею», на якій формується духовне начало. Тому останнє притаманне всьому сутнісному. Воно властиве навіть молекулі. В живій природі свідомість набуває психічної форми, у людини духовне начало стає «самосвідомістю», бо людина «знає, що вона знає».

Якісно відмінними етапами шарденівської еволюційної системи є: «попереднє життя», «життя», «феномен людини». Перший етап – це еволюція хімічних елементів і галактик, утворення складних молекул і перших форм життя; другий етап – виникнення живого, біосфери, розвиток всіх форм живих організмів, в тому числі і людини; третій етап – розвиток людини, її свідомості, історичний поступ людства до наших днів. В цей період здійснюється формування «єдиного людства» зі своєю сферою «духу» або «ноосферою», через яку можливий

вихід людини, як унікального феномену, до «зверхжиття», «універсуму», до «крапки Омеги», якою Тейяр де Шарден символічно позначив Ісуса Христа. Еволюція людини, на думку філософа, є способом її єднання з Всесвітом, виходом за межі свого «Я», для прилучення до Христа, котрий втілений у Всесвіті.

Є ще, власне, релігійна точка зору на проблему свідомості, в основі кої лежить уявлення про божественне походження останньої: «свідомість дав людині Бог». Красномовним у цьому зв'язку є висловлювання Папи Івана Павла II, котрий наголосив, що «еволюція людини – це щось більше ніж гіпотеза... Тіло людини земного походження. Творінням Господа є не людське тіло, а людський дух».

2. Засади виникнення свідомості.

Визначивши свідомість як взаємодію «Я» і світу культури, або як взаємодію «Я» зі світом крізь призму культури, розглянемо питання виникнення свідомості. На думку вчених, «технічне мислення», що є основою перетворення предметів за допомогою знарядь праці, ще не обов'язково передбачає свідомість. Воно не є тим, що принципово відрізняє людину від тварини. Відомо, що знаряддя праці широко застосовувалися перехідними формами антропоїдів, яких не можна віднести до роду людини розумної. «Технічне мислення» не могло звести переживання в одне ціле, надати єдності світу, упорядкувати його як ціле. Не могло воно бути основою і формування «Я».

«Я» і світ культури виникли одночасно з виникненням роду. Рід засновується на культурних, а не біологічних регулятивах стосунків між людьми. Він є тим центром, острівцем, з якого розпочалося культурне впорядкування всього навколишнього світу. Рід як щось ціле є творцем і носієм культури. З роду походять ідеї Бога, світу, категоріальні структури, які надають навколишній дійсності єдності, «стягують» її у «світ» як щось єдине та ціле.

У межах родових відносин поступово формується і «Я» як протилежне «ти», «ми», «вони». Ймовірно, спочатку справжнім «Я» був рід, і кожен його представник розглядав себе не зсередини, а з позиції роду. Так, американські індіанці, подібно до малих «дітей», не вживали займенника «Я». Вони говорили: «Орлине Око обіцяє», а не «Я обіцяю». Поступово, з посиленням ролі особи, зі зростанням її свободи формується «Я» як внутрішній центр духовного життя окремої людини. «Я» тому і має здатність бути «поруч» з тілом, що воно не виростає з тіла як його органічна складова, як це властиво психіці тварини.

З погляду фізіології (тілесності) людська свідомість пов'язана з діяльністю мозку. Мозок є матеріальним органом свідомості, подібно до того, як рука є органом праці. Ушкодження мозку позначається на діяльності свідомості. Однак мозок не починає мислити сам по собі, аналогічно тому, як автоматично починають функціонувати залози внутрішньої секреції. Мозок стає органом свідомості, мислення під впливом культури. Культура залучає його до цієї діяльності. Мозок має навчитися мислити, засвоюючи мову, форми мислення, інакше він буде «надлишком» природи. У виникненні та розвитку свідомості важливу роль відіграла мова. Мова – спеціалізована, інформаційно-знакова діяльність із вираження думки, мислення, свідомості.

У контексті проблеми свідомості мова виконує дві важливі функції: 1) є способом вияву ідеального змісту свідомості. І. Кант виділив три головні такі способи: слово (власне мовний, або інтралінгвістичний, чинник); жест (позамовний чинник, хоча мова танцю, наприклад, може бути красномовнішою від слів); інтонація (екстралінгвістичний фактор). Згідно з цією логікою свідомість може реалізовуватися (й відповідно забезпечувати процес спілкування) у трьох мовних формах: вербальній (словесній), у формі зображення та музичній, які найчастіше переплітаються; 2) мова є специфічним буттям, що формує свідомість. Вона концентрує в собі ті смисли і значення, які віднаходить і стверджує у світі людина. Тому мова щодо свідомості є її безпосереднім оточенням, яке впливає на неї змістом, внутрішньою спрямованістю. У цьому аспекті важливе значення має національна мова, оскільки, за словами В. Гумбольта, різні мови

не просто дають різні позначення одного й того ж предмета, а й його різне бачення. Мова, як носій інформації, може вживатись і за відсутності предмета, якого вона стосується. Завдяки цьому мова пододала вузькі просторово-часові рамки ситуації, в якій перебувають люди. Перебуваючи «тут» і «зараз», ми можемо вести мову про події, минулі чи майбутні, які відбулися тут, в іншому місці чи не відбувалися взагалі. Мислення, свідомість людини є божественним даром: перебуваючи тілом в часі та просторі, вона у свідомості стає «трансцендентною істотою», для якої не існує матеріальності, простору, часу, причинності та ін.

Складний феномен свідомості передбачає природні засади — розвинутий мозок (у приматів він значно розвинутіший, ніж у інших тварин), використання знарядь праці, родовий (організований за певними штучними правилами) спосіб життя і, нарешті, мову. Без жодного з них свідомість не відбулась би. Найістотнішим у визначенні свідомості є те, що вона є відношенням людини до світу, опосередкованим формами культури. Свідомість — це сприйняття світу людиною у формах культури (поняттях, ідеях, категоріях, нормах культури).

3. Співвідношення онтогенезу та філогенезу.

Розвиток людської особистості вивчався відомими психологами — Ж. П'яже, Л.С.Виготським, С.Л. Рубінштейном, О. М.Леонтьєвим, П.Я. Гальперіним, Б.Г.Ананьєвим, О. В. Запорожцем, Н. С. Лейтесом, Б. М. Тепловим, Д. Б. Ельконіним, Л.І.Божович, В. В. Давидовим, А. В. Венгером, Ш. О. Амонашвілі та багатьма іншими. Характеристику психічного розвитку особистості дав Г. С. Костюк, розробивши принцип розвитку у психології, що є центральним у розумінні природи психічного розвитку особистості.

За положеннями цього принципу, розвиток людської особистості - це безперервний процес, що виявляється у кількісних і якісних змінах людської істоти. Кількісні зміни, тобто збільшення одних і зменшення інших її ознак, зумовлюють виникнення якісно нових і знищення старих психічних властивостей. Кількісні та якісні зміни особливо помітні в утробному періоді розвитку людини, коли її організм за короткий час перетворюється із зародкової клітини в людську істоту. Після народження дитини також відбуваються кількісні та якісні зміни у будові організму, функціонуванні його як цілого й окремих його органів, що характеризує процес його дозрівання.

Кількісні та якісні зміни відбуваються протягом усіх етапів онтогенезу. Вони пов'язані з фізіологічним розвитком, але визначаються не ним, а наслідками взаємодії з зовнішнім світом, яка регулюється нервовою системою та її психічними функціями, а в дитинстві здійснюється за допомогою дорослих у спільній діяльності з ними, регулюється словом. Це забезпечує якісні зміни як окремих психічних процесів, так і психіки в цілому.

Разом з онтогенезом нерозривно існує філогенез (від гр. плем'я, рід) Він породжує історію розвитку різних родів і видів організму. Термін філогенез запровадив Е. Геккель (1866). Концепція філогенезу будується на основі даних порівняльної анатомії, полеонтології, ембріології, екології, фізіології та інших наук. Філогенез у психології означає зміни психіки людини, які відбулися у ході її біологічної еволюції під впливом умов життя.

Психіка дитини формується з віком та ускладнюється як структурно організована динамічна система. Виникають нові психічні якості, нові складні психічні структури внаслідок диференціації наявних структур, виділення окремих функцій і нової їх інтеграції, тобто об'єднання у нове ціле. Процес психічного розвитку йде не від елементів до цілого, а від структурно нижчого до вищого цілого. Онтогенез психіки виступає як незворотна послідовність ускладнюваних структур, у якій генетично пізніші структури виникають із більш ранніх і включають їх у себе в зміненому вигляді. Онтогенез психіки відбувається не по прямій, а по спіралі. Кожна нова психічна структура виникає на основі попередньої. Більш ранні структури не зникають з появою пізніших, в індивіда завжди є можливість повернутися до них.

Ускладнення психічних структур при переході від нижчих до вищих рівнів психічного життя стосується всіх сторін психічного розвитку - мотиваційного плану психічної діяльності дитини (комплекси потреб, інтересів та інших спонукань до дій), змістового боку психічних процесів (системи уявлень, знань, понять про об'єктивну дійсність), операційного їх плану (системи дій, операцій, навичок), всієї психічної діяльності загалом.

У процесі психічного розвитку дитини дифузні прояви її активності перетворюються, за даними Г. С. Костюка, в дії, регульовані образами об'єктів, що їх викликають. Ці дії ведуть до збагачення чуттєвого пізнання світу. Сприйняття об'єктів спочатку включається в акти спілкування дитини з дорослими, які її доглядають, її хапальних та інших дій, а далі воно перетворюється на особливу перцептивну дію, спрямовану на споглядання об'єктів, спостереження за ними, обстеження їх, виділення характерних ознак і утворення цілісних образів об'єктів. Водночас формуються і так звані мнемічні, репродуктивні дії, що характеризують розвиток пам'яті. Розвивається мислення, переходячи від наочно-дійової до наочно-образної та поняттєвої форми.

Складаються емоції та почуття. Під час набуття дитиною досвіду постають різні види її предметної діяльності, що спричинює подальший розвиток психіки дитини. Взаємозв'язок психіки і діяльності стає джерелом прогресивних змін. Кожному віковому етапу психічного розвитку властива своя провідна діяльність, у якій, О. М. Леонтьєвим, передусім задовольняються актуальні потреби індивіда, формуються мотиваційні, пізнавальні, цілеутворювальні, операційні, емоційні та інші процеси. Це види, як пізнавальна діяльність, спілкування, гра, виконання доручень дорослих, навчання, праця, творчість. Упродовж психічного розвитку і становлення різних видів діяльності складаються психічні властивості індивіда, що являють собою потенційну форму існування процесів і дій, які зберігаються й тоді, коли актуально не функціонують. Це розумові, емоційні, вольові, моральні й трудові якості індивіда, характерні риси його свідомості і самосвідомості

Створюється система психічних властивостей підростаючого людського індивіда - особистість. Особистість здатна усвідомлювати навколишнє буття, виділяти себе із середовища, виходити за межі минулого і теперішнього, прогнозувати своє майбутнє, передбачати не, тільки близькі, а й більш віддалені результати своїх дій, усвідомлювати норми спільної поведінки і керуватися ними, Розвиток свідомості особистості полягає у формуванні світорозуміння, переконань, які забезпечують її моральну стійкість, здатність підпорядковувати нижчі спонукання вищим мотивам діяльності, тримати правильну лінію у своїй поведінці.

Формування системи психічних властивостей підростаючого індивіда, його свідомості та самосвідомості є необхідною умовою становлення його як суспільної істоти, як суб'єкта спілкування з іншими людьми, майбутнього носія суспільних відносин. Індивід поступово стає таким суб'єктом, вступаючи у відносини в доступній для нього формі, виконуючи функції й обов'язки, які покладаються на нього у сім'ї, в школі, у виробничому колективі тощо.

З розвитком особистості виявляються типологічні й індивідуальні відмінності. Вони полягають у функціональних особливостях нервової системи, темпераменті, у потребах, інтересах, характерологічних рисах дітей та підлітків, моральних, вольових, емоційних, розумових якостях, рівневі розвитку здібностей тощо. При цьому складається неповторна специфічність особистості - її індивідуальність.

Психічне на рівні організму виступає у вигляді психофізіологічних систем - утворень, що виконують функції психіки, які виникають на основі фізіологічного: функціональних блоків мозку та функціональних систем організму.

Дослідження онтогенезу як фізіологічних, так і психофізіологічних систем свідчать, що спільним принципом їх становлення є гетерохронність (від гр. інший час) випередження або відставання однієї щодо іншої в часі. Проте відбувається це по-різному. Онтогенез фізіологічних систем має характер генетично зумовленого дозрівання, психофізіологічних - розвитку з притаманними йому закономірностями. Судити про перші можна на підставі аналізу електроенцефалограм - малюнків біоелектричної активності мозку, що реєструються за

допомогою технічних пристроїв. Другі вивчаються із застосуванням експериментальних методів психології.

Електроенцефалограма мозку дітей різного віку засвідчує поступове й водночас швидке дозрівання блоку тону су кори, нервові структури якого вже з перших днів життя немовляти визначають зміну співвідношення сну і неспання на користь останнього. В свою чергу, активність цих структур сприяє дозріванню блоку прийому, переробки і збереження інформації, яке також відбувається досить швидко. Вже наприкінці першого року життя електроенцефалограми проєкційних та задніх асоціативних ділянок кори, що відповідають за здорове сприймання, набувають розгорнутого вигляду. У п'ятирічному віці біоелектрична активність перших наближається до характеристик такої активності у дорослої людини, а в 11-12 років набуває досконалого вигляду у відповідь на складні стимули. Задні асоціативні ділянки у віці 3-4-х років залучаються до дії інших кіркових зон, у тому числі проєкційних, а у 5-6 уже відіграють спеціалізовану роль у сприйманні: якщо проєкційна кора обслуговує операцію виділення контрасту, то задні, асоціативні ділянки - аналіз складно організованого зорового стимулу.

Цікаво, що після 9-10-річного віку час обробки таких стимулів подовжується, а потім знову скорочується.

Дозрівання цього блоку виявляється у поступальному розвитку пізнавальної функції психіки. Так, першою серед психофізіологічних систем з'являються відчуття. За допомогою зору немовля відчуває контраст світла й тіні, слуху - звуки, дотику - вологість, температуру, «ключові подразники» (груди матері). Інтероцептивні відчуття, що йдуть від внутрішніх органів, сигналізують йому про стан організму. Проте немовлята здатні також до елементарного зорового сприймання: у 16 тижнів вони починають сприймати цілісні конфігурації; у 2-3 місяці вже відрізняють одне обличчя від іншого, концентруючи погляд на очах і роті людини.

Ці дані є свідченням того, що психіка, принаймні в своїх елементарних проявах, є вродженим, а не набутих явищем. При цьому її матеріальним носієм є аналізатори, серед яких найраніше дозріває руховий. Рухи очей, наприклад, координуються вже на четвертому тижні життя, Але й аналіз слабокоординованих рухів очей немовляти показав, що вже у віці від 7 до 23 днів у ситуації вибору воно надає перевагу лицеподібним стимулам. Між лицеподібним стимулом і обличчям матері воно вибирає останнє.

З формуванням зв'язку «рука - око» дитина поступово тягнеться до предмета руками, обмацує його, нерідко залучаючи до цього й рот. Це закономірне явище: рухи руки, що обмацує предмет, очей, які оглядають його контур, гортані, що відтворює звуки, є необхідною умовою сприймання – побудови перцептивного образу. Знерухоміле в умовах експерименту око не здатне бачити. Тобто підтверджуються уявлення, що йдуть від І. М. Сеченова, про сприймання як перцептивну дію - структурну одиницю сприймання, за допомогою якої формується відповідний образ. Удосконалення таких дій супроводжується скороченням рухових компонентів та формуванням сенсорних еталонів - внутрішніх мірок, за допомогою яких дитина віком 5-6 років практично одномоментно сприймає предмети, що її оточують.

Це стає можливим з дозріванням моторної зони кори, що також починається у віці немовляти. Про роль і природу такого дозрівання свідчить дослідження виникнення навичок ходіння у дітей індіанців культури Хопі, які за традицією прив'язують немовля до дошки, роблячи його нерухомим. У цьому випадку діти починають ходити у 15 місяців - як і діти, які мають змогу вільного пересування.

Уже на третьому місяці життя діти розрізняють накладені одна на одну фігури. Досить рано виявляється й така складна властивість сприймання, як константність - відносна незалежність перцептивного образу від умов сприймання. Так, уже 11-місячні діти з двох коробок правильно вибирали більшу, хоча їх встановлювали таким чином, щоб зображення більшої на сітківці очей було меншим. Загалом же показники константності помітно зростають від 3-4 до 6-7 років, після чого настає відносна стабілізація.

З 9-10 річного віку дедалі помітнішу роль у сприйманні починають

відігравати структури блоку програмування, регуляції і контролю діяльності. Зокрема, на 4-5 році життя вони вже «відповідають» на прохання до дитини подивитись на якийсь об'єкт, з 9-10 до 14-15 років такі відповіді стають повними. Саме на цей час припадає радикальна перебудова сприймання, що саме у підлітковому віці стає довільним процесом.

Закономірно дозрівають і фізіологічні системи, що відповідають за пам'ять та мислення. Психологічні ж дослідження висвітлюють особливості розвитку цих – вже психофізіологічних систем, що, як і відчуття та сприймання, виконують пізнавальну функцію психіки - за допомогою певних фізіологічних систем будують образ світу різної складності і повноти, що опосередковує життєво важливі зв'язки дитини з довколишнім.

Фізіологічні механізми регулятивної функції психіки також дозрівають. Уже з 3-4-місячного віку зростає спонтанна активність кори мозку, що супроводжує процес зосередження дитини. Вона виникає у 6-7 років, коли дитина перебуває в стані уваги. У молодшого школяра набуває вже розгорнутої форми, хоча ще поступається показникам спонтанної активності дорослого.

4. Свідомість, мислення та мова.

Той факт, що свідомість не підлягає прямому чуттєвому спостереженню, що вона не фіксується за допомогою приладів чи індикаторів врешті позначається як її ідеальність. Ідеальність, як ми вже знаємо це із історико-філософських досягнень, протиставляється реальному, речовому: речове (а слово «реальне» походить від слова «р'іч») має просторово-часові характеристики, а ідеальне виходить за межі простору й часу.

Стає зрозумілим, що загальне розуміння свідомості значною мірою залежить від того, як ми потрактуємо ідеальне, оскільки саме в ідеальному проявляється та виражається буттєвий (онтологічний) статус свідомості.

Якщо ідеальність постає як відсутність реального, тоді свідомість опиняється за межами реального і в кращому випадку може визначатися як відображення одних реальних речей в інших. Якщо ж ідеальність трактується як особлива реальність, тоді вона вимагає певного свого пояснення. Нарешті, можливий варіант, коли ідеальне позначається як «єдність буття та небуття», як дещо проміжне між речовою реальністю та її особливим відтворенням в психіці людини.

Отже, свідомість та основний носій її предметного змісту — знання — постають сферою (або процесом) ідеального освоєння світу. Ідеальність свідомості, як правило, розуміють у двох основних значеннях: відтворення у свідомості не наочного образу речі, а сукупності її суттєвих ознак, функцій, внутрішніх зв'язків; при тому вважається, що характеристики речей фіксуються в нервових процесах за допомогою систем сигналів; створення ідеальних предметних конструкцій через доведення параметрів речей або відношень між ними до еталонних, граничне можливих вимірів.

Розглянемо ці визначення ідеального докладніше. Якщо розглядати ідеальне як перекодування характеристик реальних речей у нервові сигнали, тоді воно, тобто ідеальне, може постати лише різновидом універсального взаємозв'язку, що має місце в усіх природних процесах, адже, наприклад, в мінералах у змінених формах зафіксовані характеристики тих процесів, за наявності яких ці мінерали формувались.

Психіка тварин також здатна відтворювати певні речі та явища за допомогою нервових сигналів. Тому розуміння ідеального як особливого перетворення реальності в психіці людини характеризує людську свідомість як різновид природних взаємодій і, врешті, - як розвинений інстинкт. При такому його розумінні, як вже зазначалось, незрозумілими та непроясненими лишаються важливі риси людського буття, здатність людини оцінювати дійсність, виходити за межі наявного, перебувати на певній дистанції від безпосередніх із нею стосунків.

Під час розгляду ідеального у другому значенні важливо зрозуміти, що могутність, творчі можливості та переваги людської свідомості якраз і пов'язані з її спроможністю створювати те, чого в реальному, фізичному бутті немає і не може бути.

Коли ми кажемо «пряма лінія», то під поняттям прямої завжди розуміємо «пряму як таку», тобто ідеальну пряму (а не якусь лінію, що ніби є прямою, а ніби й ні), яку ми можемо вибудувати у своїй свідомості. І, лише маючи в розумі такі ідеальні утворення, ми можемо потім оцінювати дійсність у певних якостях, тобто, наприклад, у якостях прямизни. Бо всі інші прямі, які існують реально, можуть бути лише певною мірою наближенням до єдино справжньої, тобто ідеальної, прямої.

Можливість створювати в полі інтелектуального споглядання ідеальні об'єкти і є тим принципово новим, що може внести і вносить свідомість у реальне буття. Поза свідомістю ідеального не існує, бо будь-що реальне, тобто матеріальне, обов'язково складається із якихось частинок, елементів, які самі, а також і зв'язки між ними, будуть відмінними одне від іншого, а тому ніколи не буде ідеальним.

Ідеальне і є тим, чим свідомість принципово відрізняється від реального, чим вона виходить за межі реального, оскільки виходить за межі простору й часу, як остаточне, завершене. Тому саме в своїй ідеальності свідомість набуває дійсного буттєвого статусу, тобто вона постає чимсь своєрідним, таким, що не може бути зведеним до іншого. Що це дає свідомості і людині, яка володіє свідомістю? Оскільки «ідеальнішого від ідеального» не існує, то ідеальні виміри буття постають остаточними, незмінними. А отже, будь-що реальне може отримати свій точний вимір у віднесенні до ідеального, як до надійного та незмінного еталона.

Ідеальне в цьому значенні і є вихідним пунктом для конструктивної творчої діяльності свідомості; воно й постає тим самим розривом, припиненням стихійних процесів буття, поза яким свідомість неможлива.

Звідси стає зрозумілим і те, чому людська свідомість здатна фіксувати дійсність у суттєвих та необхідних характеристиках, адже під необхідним ми розуміємо те, що завжди відбувається без змін, однозначно та типово, а такими рисами володіють лише такі наші інтелектуальні конструкції, які ми вибудовуємо в розумі на основі надійних, однозначних еталонів та орієнтирів.

Отже, ідеальне в такому значенні — це єдність необхідних і суттєвих ознак певного класу речей на противагу несуттєвим чи змінним характеристикам реальних його представників. Наприклад, поняття «дерево» вказує на сукупність таких еталонних ознак, які дозволяють нам ідентифікувати дане явище у його найможливіших модифікаціях, наприклад, обов'язкову наявність у всіх дерев коріння, стовбура, гілок і т.д. на відміну від таких змінних властивостей, як вічнозелене, декоративне, високе тощо.

По-друге, такий зміст ідеального дає можливість подумки оперувати класом речей, відокремлюючи його від інших існуючих подібних класів. Наприклад, поняття «дерево» не лише вказує на суттєві ознаки певного класу речей, а й відокремлює його від інших подібних класів чи видів, як, скажімо, трава, лишайник і т.ін.

Вибудовувати світ у формі необхідного здатна лише свідомість людини, яка діє на основі «конструктивного принципу», тобто не задовольняється наявним, не отожднюється із сприйняттям, а орієнтована на інтелектуальне творення, діяльну оцінку дійсності.

Від часів Арістотеля існує традиція пояснення свідомості і мислення як оперування загальним. Насправді загальне існує як подібність, зв'язок, що відтворюється у безконечному ланцюгу перетворень (виникнення та зникнення) одиничних предметів: певні предмети переходять одне в одного і таким чином засвідчують, що в них є дещо спільне. Проте загальне здатний фіксувати вже інтелект тварин, а ось конструювати дійсність в її ідеальних предметних визначеннях здатний лише інтелект людини.

Звернемо увагу й на те, що оперування завершеними еталонними утвореннями відразу ж вводить усю діяльність людського інтелекту в стан спрямованості до сенсів, оскільки сенс, як вже зазначалося, передбачає поєднання часткового із фундаментальним, тотальним, в даному випадку — із ідеальним.

Звідси можна зробити висновок, що свідомість подає дійсність як фрагмент цілісного тотального буття, а останнє ніколи не можна виразити фізично, у вигляді якогось окремого суцього. Тому й будь-яку інтелектуальну конструкцію людської свідомості не можна

ототожнити із тим, що надане у сприйнятті, оскільки така конструкція вибудовується у статусі поєднання того, що є необхідним та наділеним сенсом.

Отже, ідеальність свідомості (мислимих чи уявних предметів) виявляється у тому, що основне, вирішальне у внутрішньому світі людини не має просторово-часових визначень, не може бути безпосередньо зафіксованим органами відчуття іншої людини. Навпаки, воно постає позачасовим і позапросторовим, як таке, що сягає абсолютних (максимальних) вимірів суцього. Якраз тому прийнято говорити, що думка людини найшвидша, найбагатша і т.ін.

Зауважимо, що внутрішній духовний світ людини не відокремлений від світу речей. Він постійно прагне знайти своє відповідне втілення, матеріалізуватися. На відміну від тварин, людина не пристосовується фізично до зміни середовища, а прагне своєю активністю змінити наявне. Світ ідеальних думок фіксує внутрішні можливості природних речей змінюватись у потрібному для людини напрямі. Формою існування думки, що поєднує можливості речей і бажані для людини зміни, є мета.

Наявність уявного образу кінцевого результату діяльності (мети), що формується ідеально до початку дії і визначає її, виступає однією із суттєвих характеристик людського способу життєдіяльності. Діяльність людини тому визначають як цілеспрямовану, цілестверджувальну або цілепокладальну.

А процес цілеспрямованого продукування нових речей є процесом опредметнення ідеальної думки у природному матеріалі, коли людина змінює форму, структуру природної речі та надає їй нових меж буття та нового способу функціонування. Отже, завдячуючи праці, свідомість людини з ідеальної форми існування переходить у матеріальну, у внутрішню здатність чуттєво-предметної речі нести в собі людське значення, бути предметом культури. Тому для предметів культури важливим є їх функціональне призначення, тобто відповідь на запитання «задля чого».

Через це людина, вступаючи у соціальне життя, повинна засвоїти призначення речей культури, навчитися способам їх виготовлення, вивільнення із їх речової оболонки закладених в них цілей та сенсів. Розуміння ідеального значення предметів культури називається розпредметненням.

Іншими словами, розпредметнення — це перенесення внутрішніх, ідеальних, суттєвих, смислових характеристик речей із предметно-об'єктивної форми існування в ідеальну чи суб'єктивну, тобто інтелектуально-конструктивну на засадах еталонних вимірів суцього. Розпредметнення як здатність діяти відповідно до опредметнених у речах ідеальних можливостей — це обов'язкова умова соціально-культурного існування людини. У цьому контексті життєдіяльність людини розуміють як безконечний ряд опосередкувань предметного (матеріального та ідеального) свідомого опредметнення та розпредметнення.

Опредметнення свідомості в речах матеріальної культури має неадекватний їй (свідомості) чуттєво-предметний характер. Як зазначалося, реальні процеси ніколи не набувають ідеальних значень, а тому в процесі опредметнення виникає нездоланна суперечність між намірами людини та результатами їх реалізації; усвідомлення цієї суперечності постає одним із мотивів прагнення людини до досконалого.

Найбільш адекватною формою опредметнення є мова. Тут доречно сказати, що мова є не лише однією з можливих форм опредметнення свідомості, а й способом організації та виразу думки. Іншими словами, свідомість і мова нерозривно пов'язані між собою. Справді, думка людини завжди (навіть коли йдеться про невисловлені міркування) прагне вилитись у відповідний мовний еквівалент (хоча це ніколи не можна зробити остаточно).

Мова є прямим та найгнучкішим способом прояву свідомості. Вона виконує багато функцій, а саме: позначає, називає предмет, явище чи дію, виділені людиною із тотальності суцього; є засобом мислення, засобом виразу предметного змісту знання; об'єктивує ідеальну за своїм способом існування свідомість; є засобом спілкування людей, обміну досвідом, переживаннями, почуттями; зберігає та передає інформацію для прийдешніх поколінь, тим самим сприяючи соціально-історичному розвитку; є засобом управління як поведінкою людини, так і колективними діями.

У той же час ми не повинні впасти в ототожнення думки, свідомості та мови; ясно, що мова не лише передає предметний зміст свідомості, а й впливає на свідомість та її зміст, так само, як, наприклад, матеріал впливає на наміри скульптора, якість фарб – на наміри живописця та ін.

Мова, як реальне фізичне явище, будується та функціонує залежно від загальних законів матеріального буття. Її реальні можливості змушують людське мислення працювати у певному режимі, проте, напевне, кожна людина хоч колись відчувала неадекватність мови та думки, мови та того, що хочеться нею передати.

Людське мислення сягає абсолютного, трансцендентного; останні також постають в людській свідомості в конкретних виявленнях та окресленнях, проте вони є і не можуть бути зведеними до будь-чого часткового, фізично наявного.

У сучасній науці існує гіпотеза Е.Сепіра та Б.Уорфа відносно мови; вона стверджує, що структура мови впливає на структуру нашого світосприйняття. Але вона тому є гіпотезою, що має стільки ж підтверджень, скільки і спростувань. А наш аналіз дозволяє зрозуміти, чому це саме так: тому, що предметний зміст свідомості та людської думки ніколи не може повністю вміститися у будь-які матеріально-фізичні форми.

Визнання ідеальної сутності свідомості вимагає відмежування від різних спроб її спрощення або зведення до матеріальних процесів. До таких можна віднести ототожнення свідомості з фізіологічними процесами, що відбуваються у мозку.

З погляду деяких мислителів минулого століття (Л.Бюхнер, Я.Молешотт, К.Фогт), а також і сучасних представників «радикальної епістемології» (У.Матурана, А.Глазерсфельд), думка людини постає або продуктом нервово-фізіологічної діяльності мозку (останній продукує свідомість, як печінка жовч), або реалізацією вихідного прагнення людського організму до життєвої стабільності. Певна річ, що при цьому думка втрачає такі свої властивості, як необхідність, всезагальність, абстрактність та ідеальність.

До цієї концепції можна віднести і спроби звести думки людини до особливостей електромагнітних коливань, що випромінює мозок (30-ті роки ХХ ст.). Але заміри електромагнітних коливань, що супроводжують активну роботу думки, зовсім не свідчать про те, що мислення є розмаїтістю електромагнітного поля, адже зміст думки фізичні прилади не розшифровують.

Ще одне спрощене розуміння свідомості виникло внаслідок успіхів кібернетики та комп'ютерної технології. Воно пов'язане із приписуванням машинам властивостей людини відчувати та мислити. Справді, сьогоденні комп'ютери — це машини, що якісно збільшують можливості людського мислення, володіють властивістю саморегулювання, а також збереження і трансформації інформації.

Проте аналогія між операціями, що їх здійснюють машини, і тими, що відбуваються у мозку людини, не дає підстав для визнання здатності мислення за машинами. Людська свідомість, як свідчить попередній виклад, зумовлена глибинними потенціями буття; вона здатна продукувати предметні визначення та еталонні межі процесів та явищ реальності, які, як зазначалося, фізично неспостережувані. Їх створює людська свідомість та закладає у інформаційні програми.

Самі ж ці програми у їх предметних значеннях відкриті лише людському інтелекту. До того ж у функціонуванні людської свідомості проявляються не лише раціонально-логічні складники та чинники, а й інтуїція, несвідоме, чуття, емоції, вольові поривання та ін. У зв'язку з цим свідомість не можна звести до інформації, тоді як комп'ютери та електронні машини працюють лише на основі опрацювання інформації.

Крім того, у межах інформаційних процесів, як свідчить про це так звана «теорема Гьоделя», неможлива повна й остаточна формалізація будь-якої сукупності знання. Оскільки електронні машини працюють лише з формалізованою інформацією, остільки їх, за наявності незаперечних переваг у сфері операціональних можливостей, очевидно, не можна ототожнювати з діями свідомості.

5. Свідомість та самосвідомість.

Свідомість – одне з основних понять філософії, соціології і психології, що означає здатність ідеального відтворення дійсності, а так само специфічні механізми і форми такого відтворення на різних його рівнях. Свідомість виступає в двох формах: громадській і індивідуальній. Через складність феномену свідомості кожна з комплексу наук, що вивчають його, вносить певну специфіку в самий підхід до визначення свідомості. У філософії при матеріалістичному вирішенні питання про первинність буття або свідомості, свідомість розглядається як усвідомлене буття, як відношення "Я" до "не Я", як властивість високоорганізованої матерії, що полягає в психічному віддзеркаленні дійсності, як суб'єктивний образ об'єктивного світу. У вужчому сенсі під свідомістю розуміють вищу форму психічного віддзеркалення, властиву суспільно розвиненій людині. При соціологічному підході свідомість розглядається як духовне життя суспільства в сукупності усіх її форм (наука, філософія, мистецтво, моральність, релігія, соціальна психологія). У психології трактується як психічна діяльність забезпечує узагальнене і цілеспрямоване віддзеркалення зовнішнього світу, виділення людиною себе з довкілля і протиставлення себе їй як суб'єкта об'єкту.

У історії філософії дослідження проблеми свідомості йшли двома шляхами. Перший полягав в описі способів, якими речі дані у свідомості (опис феномену, явища свідомості). Другий - пояснював, як можлива само свідомість, тобто пояснював сам феномен свідомості. У філософії античності і Нового часу ці способи не розрізнялися, а тому вважалося, що якщо описано, як речі існують у свідомості, то питання про його природу вичерпане. Філософія, описуючи спосіб існування речей у свідомості, "розтягувала" в часі і просторі акт свідомості шляхом виділення таких його "кроків", як відчуття, сприйняття, представлення. Філософи вважали, що головною умовою можливості появи індивідуальної свідомості є здатність сформулювати судження "Я є" ("Я мислю, отже, існую", Декарт). Гегель писав, що свідомість є відношення "Я" до світу, але таке відношення, яке доведене до протиставлення і про яке "Я" знає.

Процес формування образу у свідомості - це одночасно процес виділення людиною себе з навколишнього світу, протиставлення себе цьому світу. Маючи образ, людина розрізняє себе і світ. Таке розрізнення і є умова можливості свідомості. Виділення свого "Я" з природи, його протиставлення природі і є початок свідомості. При цьому слід зрозуміти, що цей етап у свідомості не є самосвідомістю. Річ у тому, що образ - це той стан людини, в якій йому стає доступний зовнішній світ. Зміст образу ототожнюється із змістом тільки предметів і речей зовнішнього світу. Образ - це результат спрямованості уваги людини на зовнішній світ, зовні. Про такі акти людина не зосереджується на самому собі, на своєму внутрішньому світі, що, власне, і є самосвідомість. На цьому етапі свідомості людина знає, що його "Я" протистоїть навколишньому світу, але не враховує ще того факту, що усі характеристики світу, образи речей і предметів причетні тим процесам і подіям, які відбуваються в його внутрішньому досвіді. Свідомість стає самосвідомістю, коли "Я" приходить до осмислення того, що усі визначення зовнішнього світу належать не лише йому як такому, але і що сприймає його "Я" (Гегель).

Необхідно уявити основне: самосвідомість - це процес, коли "Я" виявляє свою безпосередню причетність до знання про світ, коли "Я" ставить собі питання, чи можуть знання, що містяться в досвіді "Я", мати "свободу існувати зовні Я" (Гегель). Свідомість як самосвідомість - це такий стан, коли людині одночасно доступний і зовнішній світ, і він сам. На етапі свідомості без самосвідомості людина визначає своє відношення до світу так: я знаю, я бачу, я відчуваю, я мислю і так далі. Але, коли він говорить "я знаю", його "Я" ще не має самосвідомості. Формула самосвідомості може бути виражена так: "Я знаю, що я знаю", "я мислю, що я мислю" і так далі. Щоб увійти до стану свідомості як самосвідомості, недостатньо просто мислити, просто відчувати, сприймати, переживати: необхідно якимось "висвітити" те, що

відбувається в мені, звернути на нього увагу, сконцентрувати увагу на внутрішньому світі людини.

Свідомість як самосвідомість - це дуже стан, що важко досягається людиною. Рівень самосвідомості не є константою для усіх людей. Багато хто живе, переважно направляючи свою увагу на зовнішній світ. Їх "Я" не затримується в собі самому, не робить себе предметом свого осмислення. У багатьох просто немає звички, навички зосереджуватися на своєму внутрішньому стані.

У 20 столітті окрім проблеми свідомості і самоусвідомлення встає проблема несвідомого. Це проблема наявності прихованих детермінант свідомості, тобто залежності змісту свідомості від об'єктивних по відношенню до нього чинників, не представлених в досвіді самої свідомості, а тому несвідомих.

Відкриття несвідомого, дослідження його структури, впливи на індивідуальне і громадське життя було головною заслугою Зигмунда Фрейда. Несвідомі, по Фрейду, багато наших бажань і спонукання. Досить часто проривається несвідоме назовні в гіпнотичних станах, сновидіннях, в яких-небудь фактах нашої поведінки : обмовках, описах, неправильних рухах і так далі. Згідно з Фрейдом, психіка людини є взаємодією трьох рівнів : несвідомого, передсвідомого і свідомого. Несвідоме він вважав центральним компонентом, що відповідає суті людської психіки (усе природне, родове, природжене, інстинктивне належить цьому шару психіки), а свідоме, свідомість - "вікно в зовнішній світ" - лише особливою інтуїцією, що надбудовується над несвідомим. Третій шар психіки - передсвідомість, або розум в інтерпретації Фрейда, який стоїть на межі несвідомого і свідомості і здійснює цензуру усім проявам (бажанням) природи людини. Створена Фрейдом модель особи з'являється як комбінація трьох елементів. "Воно" - глибинний шар несвідомого потягу - психічне самозвеличання, основа діяльності індивідів, "Я" - сфера свідомого, посередник між "Воно" і "зовнішнім світом", у тому числі, природними і соціальними інститутами. "Сверх-Я" (super - ego) - внутрішньоособова совість, яка виникає як посередник між "Воно" і "Я" в силу постійно виникаючого конфлікту між ними. "Понад - Я" є як би вищою істотою в людині. Це внутрішньо засвоєні індивідом соціально значущі норми і заповіді, соціальні заборони влади батьків і авторитетів.

Глибинний шар людської психіки, по думці Фрейда, функціонує на основі природних інстинктів, "первинних потягів" з метою отримання найбільшого задоволення. В якості основи первинних потягів Фрейд спочатку розглядав чисто сексуальні потяги. Пізніше він замінює їх загальнішим поняттям "лібідо", яке охоплює вже усю сферу людської любові, включаючи батьківську любов, дружбу і навіть любов до Батьківщини. Кінець кінцем, він висуває гіпотезу, що діяльність людини обумовлена наявністю як біологічних, так і соціальних потягів, де домінуючу роль грають так звані "інстинкт життя" - ерос і "інстинкт смерті" - танатос. Оскільки в задоволенні своїх пристрастей індивід стикається із зовнішньою реальністю, яка протистоїть у виді "Воно", в нім виділяється "Я", прагнуче приборкати несвідомі потяги і направити їх в русло соціально схваленої поведінки при допомозі "понад, - Я". Фрейд не абсолютизував силу несвідомого. Він вважав, що людина може опанувати свої інстинкти і пристрасті і свідомо управляти ними в реальному житті. Завдання психоаналізу, на його думку, якраз і полягає в тому, щоб несвідомий матеріал людської психіки перевести в область свідомості і підпорядкувати своїм цілям.

6. Форми суспільної свідомості.

Під формам суспільної свідомості розуміють різні форми відображення у свідомості людей об'єктивного світу і суспільного буття, на основі якого вони виникають в процесі практичної діяльності. Суспільна свідомість існує і виявляється у формах політичної свідомості, правової свідомості, моральної свідомості, релігійного і атеїстичного свідомості, естетичної свідомості, природно-наукової свідомості.

Існування різних форм суспільної свідомості визначається багатством і різноманіттям самого об'єктивного світу - природи і суспільства. Різні форми свідомості відбивають відносини між класами, націями, соціальними спільнотами і групами, державами і є основою політичних програм. У науці пізнаються конкретні закони природи. Мистецтво відображає світ у художніх образах і т. д. Маючи своєрідний предмет відображення, кожна форма свідомості має свою особливу форму відображення: наукове поняття, моральну норму, релігійну догму, художній образ.

Але багатство і складність об'єктивного світу створюють тільки можливість появи різних форм суспільної свідомості. Реалізується ж ця можливість на основі конкретної суспільної потреби. Так, наука виникає тоді, коли просте емпіричне накопичення знання стає недостатнім для розвитку суспільного виробництва. Політичні та правові погляди та ідеї виникли разом з класовим розшаруванням суспільства.

Політична свідомість. Політична свідомість є своєрідним стрижнем усіх форм суспільної свідомості і займає серед них особливе місце, тому що в ньому відбиваються економічні інтереси класів і соціальних груп, воно робить значний вплив на боротьбу за владу і на всі сфери соціального життя. Політичній свідомості належить провідна роль, так як воно ближче стоїть до економічного базису і висловлює матеріальні та політичні інтереси суб'єктів. Економіка є первинною по відношенню до політики, але й політика здатна впливати на економіку, на рішення її задач, тому що вона є концентрований вираз економіки. А тому політична свідомість в цілому відіграє велику роль у системі суспільної свідомості. Політична свідомість виконує інтегруючу роль, воно пронизує всі інші форми суспільної свідомості. Звичайно, ця роль дуже складна, так як і політична свідомість може відчувати вплив з боку, наприклад, релігії, права або науки, але провідне вплив зберігається за політичною свідомістю.

Політична свідомість формується з появою класів, держави і політики як сфери суспільного життя, тобто з виникненням політичної системи суспільства. У ньому відбиваються взаємини класів і соціальних груп, їх роль і місце в системі державної влади, а також відносин між націями і державами, основою для єдності цих зв'язків є економічні відносини суспільства. Політична свідомість - це система знань і оцінок, завдяки яким відбувається свідомість області політики суб'єктами, які виступають у вигляді індивідів, груп, класів, спільнот. Воно є необхідним елементом функціонування і розвитку політичної системи в цілому. Політична свідомість покликана виконувати в суспільстві прогностичну функцію, оціночну, регулятивну і пізнавальну.

Політична свідомість у класовому суспільстві носить класовий характер. Воно не може бути однорідним, бо воно охоплює сферу відносин усіх класів і верств до держави і уряду, сферу взаємин між різними суб'єктами. Політична оцінка дійсності залежить від того положення, яке займає суб'єкт, носій цієї оцінки в даному суспільстві. У державі відбувається зіткнення політичних інтересів у боротьбі за владу, і головною проблемою політичного мислення є пристрій державної влади. Політична боротьба за визначення державного устрою може проходити в різних формах: парламентські дискусії й економічні вимоги, головне обговорення соціальних проблем, насильницькі державні перевороти, соціальні революції.

Політичні інтереси об'єктивні і зачіпають в кінцевому рахунку кожної людини. Життя суспільства пронизана політичними інтересами, концентрують у собі соціальні суперечності і є основою суспільно-активних об'єднань і соціальних зіткнень. У процесі боротьби залучаються до сфери політичних дискусій і інші форми суспільної свідомості: релігія, наука, філософія, право, мистецтво. Таким чином, в залежності від політичних інтересів перебуває не тільки соціально-економічна, а й духовне життя суспільства.

Виділяються рівні політичної свідомості: буденно-практичний та ідеолого-теоретичний. Буденно-теоретичне політична свідомість виникає стихійно, з практичної діяльності людей, їх життєвого досвіду. Тут взаємопов'язано емоційне і раціональне, досвід і традиції, настрої і стереотипи. Це свідомість нестабільно, бо залежить від конкретних умов життя, емоцій і змінюваного досвіду. У той же час воно багато в чому статично, бо стереотипи заважають

гнучкості мислення. У цій свідомості немає прогнозів, теоретичних узагальнень. Завдяки прямій залежності буденної свідомості від об'єктивної економічної реальності в ньому міститься початок теоретичної політичної ідеології класу. Не слід думати, що буденне свідомість містить в собі тільки оману і ілюзії. Незважаючи на стихійність формування повсякденної свідомості, у ньому є цінними і реалістичність суджень, здоровий глузд і перевірені часом аксіоми народної мудрості. Буденне свідомість суперечливо. З одного боку, в ньому міститься здоровий глузд, а з іншого, його висновки не завжди бувають справедливими, тобто його можливості обмежені.

Носіями буденної свідомості є всі члени суспільства, і воно виконує масштабну роль, відбиваючись у масових політичних настрої.

Способом вираження повсякденної свідомості є суспільна психологія, у структуру якої включаються такі елементи, як потреби, інтереси, цінності, традиції, звичаї, емоції, почуття, настрої, подраження, сугестивність. Буденне свідомість коректується, шліфується і перевіряється практичним життям. У ньому відбивається ставлення суб'єктів до державної влади, і воно визначається рівнем економічного і соціального життя. Буденне політична свідомість цінне тим, що воно характеризується цілісністю жіннепоніманія і, піддаючись творчій обробці, є основою для теоретичного політичної свідомості.

Теоретичне політична свідомість (ідеологія) характеризується повнотою і глибиною відображення політичної реальності, відрізняючись здатністю до прогнозування, систематизацією поглядів. Воно покликане виробити обгрунтовану політичну програму, спираючись на економічну і соціальну практику. Ідеологія націлена активно впливати на громадську свідомість. У теоретичному політичній свідомості конкретні політичні погляди і інтереси класу чи соціальної групи повинні бути представлені досить стрункою і переконливою теорією і для сучасного функціонування суспільства, і на його перспективний розвиток. Прогресивна ідеологія здатна прискорити соціальний і економічний розвиток суспільства так само, як реакційна може гальмувати його. При цьому слід зазначити, що роль ідеології в суспільстві не повинна бути перебільшеною, тобто політична ідеологія не може йти попереду економіки.

Виробленням ідеології займаються не всі члени суспільства, а фахівці (ідеологи), що присвятили себе політичному творчості та займаються осмисленням законів суспільного життя. При цьому слід зазначити, що на вироблення теоретичного політичної свідомості роблять значний вплив особистісні якості самих авторів.

Політична ідеологія може надавати великий вплив на суспільну свідомість в цілому, тому що вона є не тільки системою поглядів, але й має державну силу, свою систему пропаганди, використовуючи при цьому науку, право, мистецтво, релігію, всі засоби масової інформації. Проте в сучасних умовах розвитку демократії та гласності необмежену і неконтрольоване вплив пануючої ідеології знижується.

Теоретичне політична свідомість виступає як способу відображення політики і має певну структуру, що включає наступні елементи:

- 1) система наукових знань про політичне життя, тобто політичні теорії;
- 2) концепції політичного розвитку, що спираються на реальну політичну практику;
- 3) політичні ідеї, які є основою для нових політичних теорій;
- 4) конкретні політичні програми.

Теоретичне політична свідомість покликане спиратися на суспільне буття, хоча та зв'язок має складний і суперечливий характер. Свідомість впливає на соціальну практику, рухає її, перевіряючи істинність політичних поглядів. Саме політична практика є критерієм істинності ідеології.

Політична свідомість покликана закріплювати й удосконалювати досягнутий рівень політичної практики. І ефективність впливу його на суспільство є показником рівня розвитку теоретичного політичної свідомості;

б) правова свідомість.

Правове свідомість найбільш тісно пов'язане з політичною свідомістю, тому що в ньому безпосередньо проявляються і політичні, і економічні інтереси соціальних груп. Воно надає значний вплив і на економіку, і на політику, і на всі сторони соціального життя.

Під правовою свідомістю розуміється система знань і оцінок, за допомогою яких усвідомлюється сфера права громадськими суб'єктами (індивідами, групами, класами). Правову свідомість виконує в суспільстві регулятивну, оціночну та пізнавальну функції.